

Het bijwoord *te* met adjectivische uitgang en een paar andere verschijnselen uit de flexie

door J. L. PAUWELS

Toen ik destijds naar de herkomst zocht van het element *sən* in uitdrukkingen als *doe sen ezel* (1), heb ik gemeend dit *sən* te mogen beschouwen als een adjectiefsuffix dat ontstaan is in adjectieven die op *s* uitgaan en pejoratieve betekenis hebben. De *s* + buigingsuitgang werd als een bijzonder suffix met pejoratieve waarde opgevat en kon na tussenwerpsels, vloekwoorden en na het pronomen *doe* ingeschoven worden voor het volgende substantief of adj. + substantief.

Om de mogelijkheid aan te tonen dat het pronomen *doe* een adjectivische uitgang zou krijgen, wezen we op de vormen *doen aap* en *doeënen aap*, opgetekend uit het materiaal van de Zuidnederlandse Dialectcentrale, op het getuigenis van GOEMANS dat *doe* te Leuven gebruikt wordt met gewone adjectivische uitgang in het Man. enk., op dat van TEIRLINCK, die verklaart dat in het Zuidoostvlaanders naast het gewone pron. 2^e pers. nom. *gij(e)* een afzonderlijke vorm *gie* bestaat, die als een bijvoeglijk naamwoord wordt opgevat en verbogen en die enkel ge-

(1) J. L. PAUWELS, Het element *sə(n)* in „doe sen ezel”. *Handelingen van de Kon. Commissie voor Top. en Dial.*, XIV, blz. 55 vv.

bruikt wordt voor namen van met verwijt of vermaning toegesproken personen, en ten slotte op het getuigenis van VAN GINNEKEN, die *jouwen dikzak, jouwen leelijken dief* en dgl. opgeeft uit het Noordbrabants, menende dat dit possessieven zijn, doch welke vormen, in het licht van ons verbogen *doe* beschouwd, waarschijnlijk niet anders zijn dan objectsvormen *jou* van het pers. voornaamwoord 2^e pers. enk., voorzien van adjectivische uitgangen.

Bij die gelegenheid vergat ik te wijzen op een zeer interessant voorbeeld van bijwoord dat in het Aarschots dialect, en ook wel elders (1), een adjectivische uitgang krijgt. Dit bijwoord *te* met adjectivische uitgang wordt gebruikt in de volgende gevallen :

1. Meestal na *veel*, waarmee het dan werkelijk een geheel vormt : *vø:l tə*. Bij normaal vlot spreken wordt dit gereduceerd tot *vøte*, wat wel bewijst dat hier voor het taalgevoel van den spreker slechts één geheel staat. Immers de *l* van veel wordt in geen enkel ander geval geapocopeerd. Dit *vø:lta* of *vøte* wordt dan verbogen gebruikt voor een adjectief + substantief. Voorbeelden :

ik werək nə miə, wānt ik em vø:ltənə gruətən uyər en vø:ltən etə tåmpān (of : *vøtənə gruətən uyər en vøtən etə tåmpān*) = ik werk niet meer, want ik heb veel te groten honger en veel te harde tandpijn.

ik derəf nə miə boətə yō:n, wānt ik em vø:ltənə vø:slētə jās en vø:ltən leləkə klak (of : *vøtənə vø:slētə jās en vøtən leləkə klak*) = ik durf niet meer buiten gaan, want ik heb veel te versleten jas en veel te lelijke klak.

ig dyn zuə vøal werək nī, wānt kem vø:ltənə prōpərə vø:svuət en vø:ltən svuən blūz ö:n (of : *vøtənə prōpərə vø:svuət en vøtən svuən blūz ö:n*) = ik doe zo'n vuil werk niet, want ik

(1) Het was me niet mogelijk de geografische verspreiding van het verschijnsel vast te stellen.

veel te propere voorschoot en veel te schoon blouse aan.

De adjectieven die het idee groot, hard (= erg), hevig uitdrukken, kunnen in enkele vaak voorkomende uitdrukkingen verzwegen worden. Aldus in: *kem vø:ltənən uyər* (honger), *vø:ltənən dəst* (dorst), *vø:ltənə vö:k* (vaak), *vø:ltənə sʁik* (schrik); *kem vø:ltən tāmpān* (tandpijn), *vø:ltən kōpān* (koppijn), *vø:ltənə zīər* (zeer). Natuurlijk moet men het adjectief uitdrukken in: *dā kint ɛ vø:ltənə ʁruətən üt*, *vø:ltənən ɛtə kōp* = dat kind heeft veel te groten hoed, veel te harden kop.

2. Het is echter niet volstrekt noodzakelijk dat het verbogen *te* samen met *veel* gebruikt wordt; het komt ook afzonderlijk voor in zijn verbogen vorm; b. v. *kem tənə ʁruətən uyər* of zelfs *kem tənən uyər* (= ik heb te groten honger); *kem tənə ʁruətə vö:k* of *kem tənə vö:k* (= ik heb te grote vaak); *kāni laxə*, *kem tənən ɛtə zīər* of *kem tənə zīər* (= ik kan niet lachen, ik heb te harde zeer). Overal echter zijn de vormen met *veel* gebruikelijker.

* * *

Hoe moeten we ons het ontstaan van die verbogen vormen van *te* of m. a. w. het adjectief worden van *te* indenken?

Het lijkt me uitgesloten dat het voorzetsel *te*, dikwijls gecombineerd met datievormen van het bepaald lidwoord in uitdrukkingen als *ten huiʒe*, *ten dele vallen*, een rol zou gespeeld hebben. We moeten elders zoeken.

Er bestaan een hele reeks verbogen bepalende woorden die voor de groep adjectief + substantief gebruikt worden, b. v. *dən āvə vent* (de oude vent), *mānə sʁuənə(m) buk* (mijn schoon boek), *dīən uəʁə m̄yr* (die hoge muur), *zʁənən dikə stōk* (zo een dikke stok); *wāfərə lələkən dō:ʁnūt* (wat voor een lelijke deugniet), *genən āndərən üt* (geen andere hoed),

enz. Het is dus duidelijk dat een complex bestaande uit *veel te* + adj. + subst. in optimale voorwaarden verkeerde om binnen de invloedssfeer van de talrijke op dezelfde wijze gevormde zinsdelen betrokken te worden, waarop het eerste element van dit complex dan natuurlijk analogisch ook dezelfde buigingsuitgangen kreeg. M: a. w. de gunstige plaats schiep de adjectivische functie!

Het lijkt me waarschijnlijk dat eerst het als een geheel gevoelde *veel te* adjectivische uitgangen kreeg, waarop later ook het afzonderlijke *te* met dezelfde uitgangen kon gebruikt worden.

* * *

Laat ik nu eerst herinneren aan de verschillende typen van attributieve adjectivische verbuiging:

I. Gewoon type: Man. enk. *grote(n)* (1).

Vr. enk. en Meerv. 3 gesl. *grote*.

Onz. enk. *groot*.

II. Adj. op lange klinker, tweeklank of toonloze *a* + *l, r, m, n*:

Man. enk. *vuile(n)*.

Vr. en Onz. enk. + Meerv. 3 gesl. *vuil*.

III. Man. enk. *mijne(n)*.

Vr. enk. en Meerv. *mijn*.

Onz. enk. *mij(n)* (2).

Naar type III worden verbogen: de bezittelijke bijvoeglijke woorden *mijn* en *zijn*, het onbepaald lidwoord en het telwoord *een* met zijn ontkenning *geen* en zijn composita *zo een* en *zulk een*, in 't Aarschots: *zuən* en *zokən*; in geen van beide wordt het onbepaald lidwoord nog gevoeld, zodat de meervoudsvorm hier ook *zuən* en *zoken* kon luiden.

(1) *Groten* voor klinker, *d* en *t*; *groten* of *grote*, facultatief voor *b*; *grote* overal elders.

(2) *Mijn* altijd voor klinker, facultatief voor *d* en *t*.

Type III is dus slechts een variante van type II : bij de hier opgesomde woorden werd de slot-*n* na het sterk verbogen woord geassimileerd aan de beginconsonant van het volgend woord.

Welnu de verbuiging van het hier besproken *vøltə* of *vøtə* gaat naar type III, stemt dus volkomen overeen met die van de hierboven opgesomde bepalende woorden. We gaven reeds een aantal voorbeelden voor het Man. en Vr. enk. In 't Onz. enk. hebben we *vø:ltə* of *vøtə*, b. v. *das vø:ltə* (of *vøtə*) *słəxt krāt* = dat is veel te slecht krijgt ; *dā kint ē vø:ltə* (of *vøtə*) *klā kēlγāt* = dat kind heeft veel te klein keelgat. In 't meervoud luidt de vorm *vø:ltən* of *vøtən*, b. v. *dā sen vø:ltən* (of *vøtən*) *γrustə sčūnə*, *vø:ltən* (of *vøtən*) *brīə venstars* = dat zijn veel te grote schoenen, veel te brede vensters.

De gelijkheid der buigingsuitgangen is een bewijs te meer voor onze veronderstelling dat *veel* + *te* zijn adjectivische functie kreeg door analogie-invloed van deze bijvoeglijke voornaamwoorden. De stamvorm van het nieuwe adjectief moet dus *veelten* geschreven worden.

Toch is er nog een enkele herinnering aan de tijd toen *veel te* nog geen adjectief was. De woorden die naar type III verbogen worden, moeten in 't Onz. enk. de *n* terug opnemen voor een klinker, b. v. *mān o'n'tə* (mijn hondje), *zān āt piēt* (zijn oud paard), *zokən ēvəx vȳ* (zulk een hevig vuur). Welnu in dit geval gebruikt men met *veel te* normaal ook de *n*-loze vorm, b. v. *dās vø:ltə et āt*, *vø:ltə ēvəx vȳ* of *vø:ltet āt*, *vø:ltēvəx vȳ* = dat is veel te hard hout, veel te hevig vuur. De vormen met *n* komen wel voor, doch worden minder gebruikt.

* * *

Een andere verklaring van de adjectivische vorm *veelten* ligt voor de hand : we kunnen het woord namelijk beschouwen als ontstaan uit de samentrekking van *veel te*

+ een vóór de groep bijvoeglijk naamw. + substantief, zoals b. v. : *Ik heb veel te een grote hoed*. Ten voordele van deze verklaring pleiten de volgende argumenten :

1. We moeten geen „bijvoeging” van een adj. uitgang postuleren, doch eenvoudig versmelting vaststellen van het adv. *veelte* + het verbogen onbepaald lidwoord *een* tot het als één geheel gevoelde *veelten*, juist zoals *zulk* + een geworden is tot Aarschots *zokən* en *zo* + *een* tot Aarschots *zuən*.

2. *Veelten* wordt verbogen zoals de bepalende woorden van type III. Deze groep omvat hoofdzakelijk *een* en zijn samenstellingen (zie blz. 88).

3. In zinnen als *kem vø:ltənə ʔruətən üt* = ik heb een veel te grote hoed, komt geen onbepaald lidwoord voor en we moeten dit dus wel zoeken in de buigingsuitgang van *veelten*.

Tegen elk argument ten voordele van de verklaring van *veelten* uit *veel te* + *een* kan men een bezwaar aanvoeren :

1. De plaats van het onbepaald lidwoord in de door die verklaring gepostuleerde woordorde : *ik heb veelte een grote hoed*. Deze plaatsing van *een* schijnt in te druisen tegen ons logisch taalgevoel, waarvoor de adverbiale bepaling *veel te* en het bepaalde adjectief (hier *groot*) een geheel vormen, waarvan de delen onmiddellijk op elkaar moeten volgen ; vgl. het Ned. *ik heb een veel te grote hoed* en het Eng. *I have much too large a hat*. Aan dit bezwaar hechten we niet te veel belang daar in het Ned. *zo'n grote hoed* het feit dat *zo* het adj. *groot* bepaalt niet belet heeft dat men het onbepaald lidwoord tussen beide woorden plaatst (vgl. Eng. *so large a hat*).

2. De vormen *vø:ltə et üt* (of *vø:ltət üt*), *vø:ltə ēvəx vȳ* (of *vø:l-tēvəx vȳ*), die voorkomen tegenover *mān o'n'l'ə*, *zokən ēvəx vȳ*, en die ik hierboven noemde (blz. 89) : „herinneringen aan de tijd toen *veel te* nog geen adjectief was”, blijven dan

onverklaard. Immers het is duidelijk dat, indien de oorspronkelijke vorm *veel te* + *een was*, we hier telkens *vø:ltən* vóór klinker moesten aantreffen, evenals met *zəkən* (zulk een) en *zʉən* (zo een). Deze *n*-loze vorm van *vø:ltən* zou dan een heel nieuwe, geapocopeerde vorm zijn, die ik echter volstrekt niet kan verklaren. Een geval van frequentie (zie blz. 92) kan het niet zijn.

3. Bij n^r 3 moet ik opmerken dat ik meen reeds gehoord te hebben : *kem nə vø:təŋə ɣruətən üt*, dus dezelfde zin met het onbepaald lidwoord uitgedrukt voor *veelten*. Aarschotternaars-aan wie ik deze zin voorzegde, beweerden dat het gebruik van *nə* op die plaats verkeerd was. Eventueel kunnen we het als een later ingedrongen hypercorrecte vorm beschouwen.

Wat er ook van zij, zelfs indien *veelten* zou ontstaan zijn uit *veel te* + onbep. lidw. *een*, dan nog wordt het op dit ogenblik als een verbuigbaar geheel gevoeld, dat zowel gebruikt wordt voor uitdrukkingen zonder lidwoord als voor uitdrukkingen met lidwoord. B. v. in het zinnetje *ik heb groten-honger* zal niemand ooit het onbep. lidw. *een* gebruiken. Voegt men er *veel te* bij, dan wordt dit even goed verbogen als wanneer men het bij *ik heb een groten hoed* voegt : Aarsch. *kem vø:ltəŋə ɣruətən uɣər*, *kem vø:ltəŋə ɣruətən üt*. De regel is : *vøltən* wordt adjectivisch gebruikt wanneer het voor adjectief + substantief staat (soms voor subst. alleen) ; *vø:ltə* blijft bijwoord wanneer het voor adjectief zonder substantief staat, b. v. *dien üt is fø:ltə ɣruət* (= die hoed is veel te groot), *dā kint is vø:tə stāt* (= dat kind is veel te stout).

* * *

Het loont nu wel de moeite even na te kijken of ook de bijvoeglijke naamwoorden op klinker of tweeklank + *n*,

die dus de verbuiging volgens type II moeten volgen; de variante van type III kunnen vertonen.

Ik ken, het zelden voorkomend adj. *rēn* (= slank) niet meegerekend, in mijn dialect 5 adj. op lange klinker of tweeklank + *n*, nl. *klān* (klein), *sxuen* (schoon), *γryn* (groen), *brōān* (bruin) en *fān* (fijn). Welnu de eerste twee vertonen altijd de variante van type III, dus Onz. enk. *klā*, *sxuā*; de laatste drie echter nooit: ze volgen regelmatig het normale type II.

Waarom dat verschil in de verbuiging? Van fonetisch standpunt uit beschouwd zijn de gevallen *fijn*, *klein*, *schoon*, *groen*, *bruin*, volkomen gelijkwaardig. Een verwijzen naar de sterke en zwakke verbuiging verklaart hier niets en kan hoogstens slechts de vraag onder een andere vorm doen stellen. Dat het possessief *hun* volgens type II verbogen wordt en het bijvoeglijk naamwoord *dun* volgens type I kunnen we door sterke, resp. zwakke vormen verklaren, doch hier zijn het alle vijf bijvoeglijke naamwoorden.

Waarschijnlijk is het hier een kwestie van frequentie. *Schoon* en *klein* komen veel vaker voor dan de andere drie. In 1934 heeft een commissie in Nederl. Indië, met het oog op het aanleren van het Nederlands in de scholen, een miljoen woorden geteld uit een groot aantal Nederl. teksten, en uit de termen die hierin minstens 25 keren voorkwamen, een lijst samengesteld, verdeeld in zeven radii volgens de frequentie van de woorden. Welnu *klein* staat in de eerste radius, nl. onder de woorden met een frequentie van minstens 500; *fijn* en *bruin* staan in radius 3: frequentie 200 tot 300; *groen* in radius 4: frequentie 150 tot 200. Het is waar dat *schoon* slechts in radius 3 staat, doch *mooi* hoort in radius 1. Het is dus heel zeker dat het Aarschots, dat *mooi* niet kent, *schoon* in radius 1 brengt.

De verschillen in de verbuiging van dergelijke ogenschijnlijk gelijkwaardige woorden leren ons dat niet alleen met betrekking tot de klankontwikkeling een of een paar

woorden zich kunnen afscheiden van de groep, waarmee zij naar alle verwachting verder zouden moeten evolueren. Ook in de vormleer gebeuren dergelijke splitsingen en komen kometen voor die een afzonderlijke en schijnbaar arbitraire baan volgen.

* * *

Is in het woord *veelten* misschien verlenging door adj. suffix gebeurd, in de bepalingen van tijd met de namen der wekdagen als *ikōm ə mōndax* (ik kom de Maandag), *a iz ə zōndax ī rəwēst* (hij is de Zondag hier geweest), is er verminking door aphaeresis gebeurd, die des te merkwaardiger is, daar het hier gaat om een reeds zo kort woord als het bepaald lidwoord. Immer het is vrij duidelijk dat *ə* hier staat in de plaats van het bepaald lidwoord *də*. Het woordje heeft inderdaad een duidelijk bepalende betekenis; *ə zōndax* betekent ofwel „verleden Zondag” ofwel „toekomende Zondag”. Andere dialecten kennen trouwens met dezelfde betekenis het oorspronkelijke *de Zondag*, o. a. Tongeren (volgens GROOTAERS).

Waarschijnlijk is de aphaeresis gebeurd door verkeerde scheiding in een vaak voorkomende uitdrukking als *tot de Zondag*, in de Brabantse dialecten uitgesproken als *tətə zōndax*; opgevat als *tət ə zōndax*. In Limburg gebeurde deze verminking niet.

Alhoewel dit *ə* fonetisch samengesmolten is met het Onz. enk. van het onbepaald lidwoord, is er in het taalgevoel der dialectsprekers volstrekt geen versmelting met het onbepaald lidwoord gebeurd. Het feit dat de dagen der week Man. zijn en het onbep. lidw. Man. enk. *nə* luidt, heeft dit samenvallen waarschijnlijk belet. In de genitiefuitdrukkingen als dial. *təsmāandags* < des Maandags, is de identificatie van de begin-*t* met het bepaald lidwoord Onz. enk. wél gebeurd, want de vorm *het smāandags* is voor den dialectspreker de normaalste van de wereld.